

впливу на формування свідомості українських селян в умовах радянської дійсності.

В статье исследуется типология поведения сельских активистов во время проведения сплошной коллективизации в Украине (начало 1930-х гг.).

Ключевые слова: крестьянство, сплошная коллективизация, активист, сельсовет, маргиналии, гуманисты.

The article is dedicated to classification of village activists' behaviour during the total collectivization in Ukraine (at the beginning of 1930th).

Key words: peasantry, total collectivization, activist, soviet of the village, marginal, humanists.

*Ольга Мельничук**

Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР

У статті описано діяльність системи «Торгсин» в УСРР, показано значення грошових переказів для зростання доходів торговельної мережі. На основі архівних матеріалів, більшість з яких до наукового обігу введено вперше, висвітлено економічні та суспільні передумови викачування коштовностей та іноземної валюти у населення на користь держави, показано недоліки та зловживання. У висновку зазначається, що за допомогою системи «Торгсин» репресивними методами видобувалася валюта для потреб індустріалізації.

Ключові слова: торгівельна мережа, голод, структура, репресивні методи, грошові перекази.

В історії України Голодомор 1932–1933 рр. був явищем суперечливим та багатостороннім. Одним з його аспектів стала діяльність системи «Торгсину», розквіт припав на голодні 1930-ті рр. Адже її «золотий час» прийшов з погіршенням продовольчої ситуації на українських землях та репресивною політикою радянської влади.

* Мельничук О.Ю. — аспірантка відділу історії України 20–30 рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

Доведені до відчаю, зморені голодом люди ладні були віддавати дорогоцінні сімейні реліквії в обмін на хліб, який можна було отримати у «Торгсин» в обмін на золото або іноземну валюту. Тому все частіше за кордон надсилалися листи до родичів та друзів з проханням переслати хоч незначну суму для виживання в умовах катастрофічного голоду. Таким чином, грошові перекази стали важливим джерелом доходу для системи «Торгсин».

Дана проблема в сучасній історіографії маловивчена. Основним джерелом дослідження системи «Торгсин» стали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та державного архіву Київської області, які нещодавно були розсекречені.

Серед вітчизняних дослідників проблему вилучення грошей у селянства для потреб колективізації вивчав доктор історичних наук В. І. Марочко. Функціонування системи «Торгсину» в СРСР досліджувала один провідних фахівців Російській Федерації з історії 1930-х рр. СРСР О. Осокіна¹.

Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями («Торгсин») почала діяльність в УСРР у 1932 р. Спочатку вона повністю спрямовувалася на обслуговування іноземців, але згодом переорієнтувалася на прийом цінностей та закордонної валюти від радянських громадян в обмін на продовольчі товари.

Доведені до відчаю, зморені голодом люди шукали вихід для врятування сімей. Тому все частіше за кордон надсилалися листи до родичів та друзів з проханням переслати хоч незначну суму, адже для багатьох це був чи не останній шанс вижити.

З багатьох країн світу до України надсилали не лише грошові перекази, а й продуктово-речові посилки. Валютні перекази — до адресата потрапляли через систему «Торгсину» і Державний банк, продуктові посилки — через південні порти УСРР.

До березня 1932 р., всі перекази в закордонній валюті отримувало виключно центральне об'єднання «Торгсину» в Москві. Адресатам доводилося чекати на гроші протягом двох-трьох місяців. Таке зволікання було недопустимим в голодні 1930-ті рр. Крім того, за обслуговування проходження посилок відраховували 25, а подекуди й до 54 відсотків від початкової вартості.

¹ Осокіна Е. Золото для індустріалізації. Торгсин. – М., 2009. – 624 с.

В основному перекази до радянських громадян надходили з Австралії, Америки, Канади, Німеччини, Франції, Польщі, Палестини, Чехословаччини, Англії, Китаю, Скандинавії. Мали місце й внутрішні перекази. Валюта надсилалася до «Торгсину», котрий реалізовував її через Державний банк.

Про обсяги надходжень валюти в Україну та кількість переказів свідчать дані про отримання переказів громадянами УСРР станом на 1934 рік, що знаходяться в оперативному звіті ВУК «Торгсину»²:

КРАЇНА	Загальна кількість переказів	Загальна сума переказів, торгзінівські крб.
США	184 505	2 303 696
Англія	11 103	135 495
Франція	20 880	307 657
Німеччина	57 405	481 215
Польща	39 769	435 993
Литва	2 026	25 737
Китай	3 457	49 113
Монголія	635	5 575
Палестина	25 227	209 624
Туреччина	1 148	20 612
Персія	316	4 890
Італія	432	6 660
Чехословаччина	1 642	19 382
Інші країни	26 887	330 833
Всього	375 432	4 305 482

Цифрові дані демонструють, що найбільше переказів до України надходило з США, Німеччини, Франції, Палестини та Польщі.

² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 465.

Більшість переказоотримувачів за національністю була євреями, але у списках чимало й українських та російських прізвищ³.

Існувала думка про «гітлерівську допомогу голодуючим німцям на території України». Навіть на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, детально обговорювалося це питання. Аналіз показав, що перекази переважно здійснювалися родичами. Отже, простежується національна спрямованість допомоги: євреї Палестини врятували українських євреїв, українці, що жили за кордоном — родичів українців, німці з Німеччини та США піклувалися про німців УСРР⁴.

Процедура отримання переказу була наступною. Переказоотримувач одержував спочатку товарний ордер (бона), потім — «заборну книжку» або «товарну книжку». У кожній книжці був контрольний талон одноразового використання.

По одержанні переказу одержувач повинен був написати відповідну розписку. В архівах виявлені чимало вимог від громадян інших країн, які надсилали перекази, анулювати їх, якщо звістки про отримання не було. Такі випадки були частими, бо далеко не всі правила виконувалися робітниками торговельної мережі. В наступних випадках закордонні контори (наприклад, «Юніверсаль Парсель Сервіс» в Нью-Йорку, «Хіас» у Варшаві) писали запит в Державний банк. Вони вимагали підтвердженої інформації чи дійшов даний переказ чи посилка до адресата, вимагаючи розписки клієнтів або ануляції. Державний банк звертався, зокрема, до Київської обласної контори «Торгсину» по відповідні підтвердуючі документи.

Часто подібні запити направлялися декілька разів, але відповідь так і не надходила. В особливих випадках Держбанк УСРР надсилав запити до Москви. Були й виключення із правил, коли «Торгсин» міг виплатити переказ без ордеру. Зокрема, до керівника переказопосилочними операціями «Торгсин» надходили листи, що повідомляли про такі випадки:

«Повідомляємо Вас, що по даному переказу на ім'я Йосифа Стаднічука, ми порахували можливим виплатити 10 доларів без ордеру, однак просимо у випадку надход-

³ ДАКО, ф.912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 15.

⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 469.

ження до Вас втраченого ордеру з замовленням клієнта на посилку, вважати дане доручення виконаним і посилку по ньому не надсилати»⁵.

У випадку смерті отримувача, переказ повинні були отримати його діти. До Державному банку часто надходили подібні листи⁶:

«...В виду смерти А. Ходарковського выдать в пользу сына его Б.Ходарковского по тому же адресу. Зав[едающий] пер[евод]пос[ылочным] отд[елом] Мныменко. Кореспондент Рубинорайн».

Теоретично, клієнт мав право переказати переслані на його ім'я кошти до інших філій «Торгсину», але на практиці це часто виконувалося несвоєчасно, або взагалі не виконувалося. До керівництва надходила велика кількість листів із скаргами від переказоотримувачів⁷.

В разі отримання переказу на ім'я конкретної особи Київська агенція «Торгсину» повідомляла клієнта спеціальним бланком, на звороті якого відразу ж пропонувалося зробити замовлення на висилання йому товарів посилкою. За пересилання та упакування товарів чистою вагою до 8,5 кг «Торгсин» вилучав з суми переказу 1 крб. 50 коп. і за 17 кг — 2 крб. 50 коп.

Клієнту на момент отримання ним переказу надавалося право його частину або всю суму направити в інше місто, родичам або друзям за відповідною адресою⁸. Якщо переказоотримувач бажав перерахувати кошти на інше відділення «Торгсину», він мав вказати на цьому ж бланку його адресу.

У випадку, якщо він бажав особисто отримати переказ, йому пропонувалося звернутися до агенції «Торгсину» при Держбанку, маючи при собі документи, що засвічували особу, місце проживання.

Разом з бланком до клієнта надсилався і прейскурант цін. При відсутності того чи іншого із вказаних замовлень товарів, «Торгсин» залишав за собою право замінити їх на відповідний за якістю товар⁹.

⁵ ДАКО, ф. 912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 50.

⁶ Там само, арк. 691.

⁷ ДАКО, ф. 912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 701.

⁸ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 16.

⁹ ДАКО, ф. 912 с/р 610, оп. 2, спр. 7, арк. 731.

Загалом переказоотримувачі прикріплювалися лише до тих магазинів, які були виділені для їхнього обслуговування. Ніяких відкріплень до інших магазинів, навіть в одному і тому ж місті не робилося.

Обслуговування клієнтів регламентувалися спеціальними інструкціями центральної контори «Торгсину». Зокрема вказувалося, що переказоотримувачів мали задовольняти найкращими товарами у достатній кількості та у найповнішому асортименті¹⁰.

Підбиваючи підсумки роботи мережі «Торгсин» за 1933 р., на засіданні правління від 17 січня 1934 р. обговорювалися недоліки роботи. Для їх виправлення вирішили організувати у складі Всеукраїнської контори спеціальний підрозділ по роботі з переказами, звільнивши його від усієї іншої роботи. Встановлювався порядок, що гарантував безперебійне обслуговування переказоотримувачів. Планувалося також посилити рекламування переказних операцій¹¹.

Акції популяризації діяльності «Торгсину» не лише серед населення Радянського Союзу, а й за кордоном. Представники торговельної мережі з'являлися в різних країнах світу. Функції представників «Торгсину» виконували співробітники акціонерних товариств «Амторг», «Аркос», «Амдерутра» або радянських торговельних представництв. Їх робота винагороджувалася з доходів «Торгсину». Вона була визначена двосторонніми угодами.

Хоча закордонна діяльність «Торгсину» була різноманітною за формою, але мета була єдиною: стимулювати надходження валютних переказів в СРСР. Реклама асортименту товарів, послуг та цін у торговельній мережі, угоди з банками та фірмами, операції з посылками та валютними переказами була головними формами роботи системи «Торгсин».

Однак, головним стимулом збільшення потоку переказів до Радянського Союзу було поширення звісток про голод, зокрема в Україні на початку 1930-х рр. З різних адміністративно-територіальних одиниць СРСР, охоплених голодом, надходили численні листи адресатам за кордоном з проханням про допомогу¹².

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 16.

¹¹ Там само, спр. 48, арк. 77.

¹² *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью торгсина // *Отечественная история.* – 1995. – № 2. – С. 86–104.

З «Торгсин» працювали різні іноземні банки, які проводили операції по відправленню грошових переказів. Зокрема, в США — це «Амальгабанк» в Чикаго та «Амалгалейтед Банк» в Нью-Йорку. Валютний курс був наступним — 1 англійський фунт коштував 6,55 крб. золотом, 1 долар США — 1,94 крб.¹³

У більшості випадків фізичні особи отримували мізерні перекази — 1–5, рідше 20 доларів, 50 франків, 5 фунтів стерлінгів. Але навіть такі невеликі гроші могли врятувати від голоду¹⁴.

Мали місце часті зловживання працівників «Торгсину». Так, касир агентства на перекази, отримувачі яких померли, міг виписати товарну книжку на власних рідних чи знайомих. Загалом такі операції проходили без покарання.

При перераховуванні переказів на інші міста доручення Державного банку не переглядалися. Підписи на отримані перекази при передачі у Державний Банк часто теж не перевірялися. При перерахунку переказів на інші міста в картці не писалася додаткова інформація. В таких випадках переказоотримувачі не інформувалися працівниками «Торгсин». Інформація направлялася лише у випадку, коли клієнт із закордону надсилав запит з оплаченою відповіддю¹⁵.

Через недоліки до «Торгсин» надходили численні скарги від клієнтів. Постановою Правління від 7 травня 1933 р. було затверджено інструкцію по задоволенню претензій переказоотримувачів на невидачу їм товарів на суми, що надійшли з-за кордону по причині втрати висланих на їхнє ім'я посилок, видачі товарних книжок не за призначенням. Наслідком недоліків було навмисне чи помилкове направлення товарів, чи втрата посилки через халатність співробітників «Торгсину», Державного банку чи пошти. Інструкція передбачала після отримання скарги про недостачу товарів в поштової посилці співробітник «Торгсин» повинен був отримати оформлений акт поштової контори, котрий підтверджував факт нестачі вкладення за описом. Про зникнення посилки потрібно було отримати довідку відповідної поштової контори про неотримання посилки чи невидачі. Якщо

¹³ ДАКО, ф.912 с / р 610, оп. 2, спр. 6, арк. 1–5.

¹⁴ Там само, спр.7, арк.22.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 47, арк. 73.

мала місце помилкова чи навмисно неправильна видача чи адресування переказу з вини співробітників «Торгсину» чи Банку, потрібно було отримати відповідний акт розслідування зі встановленням винних осіб.

Лише при наявності вказаних вище документів, повинна була проводитися видача товарів законному переказоотримувачу¹⁶.

Існувала велика кількість неоплачених переказів по різноманітним причинам: не розшук, виїзд в невідомому напрямку, смерть клієнтів, неявка за отриманням переказу тощо.

Документи зафіксували значну кількість переказів без вимоги отримання через смерть переказоотримувача. Тому Управління Закордонними операціями «Торгсину» впродовж 1934 р. надсилало спеціальні інструкції з відповідними вказівками¹⁷. Загалом за цей період через смерть клієнтів Київська обласна контора «Торгсину» не виплатила 234 перекази на суму 2506,26 крб.¹⁸.

Перешкоджали видачі переказів і органи ОДПУ СРСР. В 1933 р. співробітники ОДПУ СРСР примушували громадян відмовлятися від грошових переказів. Така практика була викликана агітаційною кампанією, яка розпочалася за кордоном і мала на меті допомогти голодуючим в СРСР. Однак, вищим партійно-державним керівництвом факт голоду в СРСР не визнавався. Тому по лінії органів державної безпеки було видано розпорядження про перешкоджання отримання грошових переказів громадянами. Співробітники ОДПУ СРСР застосовували погрози та репресії. Так, у листі, датованому червнем 1933 р., вказувалося:

«ОДПУ в Ленінграді змушує громадян, які мають торгсінівські книжки, списувати з поточних рахунків в Торгсині велику частину їхніх заощаджень під виглядом добровільної пожертви (деколи такі пожертви досягали всієї суми поточного рахунку в Торгсині). Громадяни під впливом репресій віддають все, що від них вимагають, а іноді й більше, тільки б їх не переслідували»¹⁹.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 6, арк. 13.

¹⁷ Там само, спр. 49, арк. 2.

¹⁸ ДАКО, ф. 912 с / р 610, оп. 2, спр. 13, арк. 69-93.

¹⁹ *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86-104.

Погроза виключення з колгоспу також була однією з поширених засобів впливу на селян. Таким чином, допомога через мережу «Торгсину» не завжди була бажаною для радянських переказоотримувачів. Вилучену іноземну валюту виконавчі органи влади не збиралися повертати за кордон.

Подібна практика застосовувалася в Україні. Зокрема, в Житомирському відділенні по операціям була зафіксована значна кількість переказів, які не вимагалися до отримання. Здебільшого, це були перекази адресовані німцям-колоністам Житомирського та Коростенського районів. Окрім, силового тиску, громадяни не вимагали переказу через примусове виселення їх з постійних місць проживання чи добровільний виїзд за межі району.

Суми не отриманих переказів станом на 25 лютого 1935 р. по Київській області підраховувалися окремо по кожній з наступних причин:

- відмова клієнтів від отримання;
- не розшук клієнтів (відсутність адреси);
- по причині неявки клієнтів за переказами «до-вимоги»;
- виїзд клієнтів в невідомому напрямку;
- неявка клієнтів за отриманням (найпоширеніша причина).

Загалом неоплачених переказів нараховувалося 4328,07 крб.²⁰

З огляду масове неотримання переказів в США розпочалася кампанія проти відправлення переказів до Київської області. На претензії закордонних громадян Центральна контора «Торгсину» заявила, що переказів невиплачених з вини агенцій нема. Затримки по оплаті викликані відсутністю відповідей іноземних банків на запити «Торгсину» про уточнення реквізитів, смертю переказоотримувачів, не розшуком клієнтів, відмовою одержувача тощо²¹.

Таким чином, що отримання грошових переказів було додатковим джерелом отримання іноземної валюти, необхідної для проведення модернізації СРСР. Надходження коштів з-за кордону було зумовлене важкою продовольчою ситуацією в Україні.

²⁰ ДАКО, ф. Р-610, оп. 2, спр. 13, арк. 69–93.

²¹ Там само, арк. 81.

Тому громадяни СРСР та УСРР, зверталися про допомогу до родичів та друзів, які проживали за межами Радянського Союзу.

Але у системі діяльності «Торгсин» було чимало недоліків та прогалин, внаслідок чого громадяни взагалі не отримували навіть мізерних коштів. Паралельно, застосовуючи репресії та погрози громадян змушували відмовитися від грошової допомоги. Водночас, іноземна валюта залишалася у розпорядженні державних органів.

В статье описана деятельность системы «Торгсин» в УССР, показано значение денежных переводов для увеличения прибыли торговой сети. На основе архивных материалов, большинство из которых в научный оборот были введены впервые, освещены экономические и социальные предпосылки выкачивания драгоценностей и иностранной валюты у населения в пользу государства, показано недостатки и злоупотребления. В выводах указывается, что с помощью системы «Торгсин» репрессивными методами доставалась валюта для индустриализации.

Ключевые слова: торговая сеть, голод, структура, репрессивные методы, денежные переводы.

In article the author describes the activities of «Torgsyn» system in USSR, shows the significance of money transfers for increase of profit of trading network, covers economical and social preconditions of extraction of valuables and foreign currency from people in country favor, tells about defects and misuses of this business. It was analyzed on the basis of archive materials most of which are used for the first time. The conclusion is grounded that foreign currency was extracted by retaliatory measures using «Torgsyn» system for industrialization.

Key words: a trading network, famine, structure, retaliatory measures, money orders.